

О. М. Петречко

Римське суспільство і *superstitio* доби принципату

станнім часом зростає увага дослідників до *superstitio*. У Стародавньому Римі, як і у Стародавній Греції, не існувало догматично усталеної релігійної доктрини, на яку ми могли б опертися сьогодні, досліджуючи проблему *superstitio*. Римляни вважали забобою християнство. Але з точки зору сучасних світових релігій традиційна римська релігія сама була марновірством. Уже ранні християни розглядали вірування греків і римлян як *superstitio*. Арнобій стверджував: «Етрурія — джерело і мати забобону» (*genetrix et mater superstitionis Etruria*) (Arn., Adv. Nat. VII, 26). А саме від етрусків, своїх північних сусідів, римляни перейняли чимало у релігійній сфері, у тому числі й того, що можна вважати забобою, наприклад: дитячі золоті амулети (Juv. V, 164). Слушно зауважує Дейл Мартін: і грецькі інтелектуали мали рацію, з їхньої точки зору, тавруючи християнство як забобон, і християнські мислителі мали рацію, з їхньої точки зору, однаково тавруючи елліністичну релігію і філософію [1, р. 243].

Темі *superstitio* присвячено монографію Дітера Гарменінга, але у ній розглядається період Середньовіччя [2]. Один із номерів журналу «Past & Present» повністю присвячений *superstitio* (хоча лише дві статті торкаються принципату) [3; 4]. Аналіз сучасної історіографії дає підстави твердити, що здебільшого ця тема розглядається у ширшому хронологічному і географічному контексті та у зв'язку із генезою християнства [5; 6; 7]. В українській історіографії питання, пов'язані із *superstitio* у добу принципату, не досліджувалися. Водночас, проблема *superstitio* надзвичайно вагома для вивчення римської релігії та історії. Вона кореспондується з питанням виняткової ваги для Римської держави: як держава поводить себе з релігійними віруваннями та культурами — римськими чи іноземними — що не є частиною державної релігії і непрості для державного контролю [8, р. 172].

У латинській мові іменник *superstitio* не трапляється до Ціцерона. Але похідний від нього прикметник, *superstitiosus*, вживає ще Плавт. У Светонія в розповіді про вшанування імператором Доміціаном Мінерви є рідко вживаний прислівник *superstitiose* (Suet., Dom. 15, 3). Ернст Рісс обґрунтовано вважає можливою етимологію *superstitio* від *superstes* (*superstitio* — *superstes* = *nation* — *natus*) інтерпретуючи його англійською як *survival* [7, р. 41]. Грецький еквівалент для *superstitio* — $\delta\epsilon\iota\sigma\iota\delta\alpha\iota\mu\omicron\nu\acute{\iota}\alpha$ ¹, буквально — страх перед демонами.

Римляни не були народом, особливо схильним до забобонів, які були вельми поширені серед греків. Теофраст говорить, що забобонна людина не вийде з дому, доки не омие рук та не скропить себе водою з певної криниці (*Εὐνεακροῦνος*), не покладе трохи лаврового листа з храму до рота. Якщо кіт перейде дорогу, грек не продовжить

¹ $\delta\epsilon\iota\sigma\iota\delta\alpha\iota\mu\omicron\nu\acute{\iota}\alpha$ та *superstitio* — іменники жіночого роду.

свій шлях, доки не пройде хтось інший, або він не кине три камені через вулицю (λίθους τρεῖς ὑπὲρ τῆς ὁδοῦ διαβάλλη). Якщо миша прогризе дірку у мішку з ячмінною мукою, забобонний піде до товкмача священного права і запитає, що йому робити (πρὸς τὸν ἐξηγητὴν ἐλθὼν ἐρωτᾷν τί χρὴ ποιεῖν). Якщо, перебуваючи за кордоном, забобонний почує крик сови, він не піде далі, доки не промовить «Зі мною сила Афіни» (Ἀθηνᾶ κρείττων). Якщо забобонний упіймає погляд божевільного чи епілептика, він здригнеться і плюне йому на груди (μαϊνόμενόν τε ἰδὼν ἢ ἐπίληπτον φρῖξας εἰς κόλπον πτύσαι) (Theophr., Char. 16) etc. Звісно, не всі греки були такі забобонні, як це описано Теофрастом. Але у римський період забобонність греків лише зросла [9, р. 91].

Наприкінці I ст. до н. е. Вергілій, у другій половині I ст. н. е. Сілій Італік, згодом Таціт — вживають щодо *superstitio* епітет «нікчемний» (*vana superstitio*) (Silius Italicus, Punica V, 125; Tac., Hist. IV, 54; Verg., Aen. VIII, 187). Горацій характеризував *superstitio* як «хворобу розуму» (*morbis mentis*) (Hor., Sat. II, 3, 79–80). У Сенеки читаємо: *superstitio* — це божевільна помилка (*superstitio error insanientis est*) (Sen., Ep. 123, 16). Ціцерон уважав *superstitio* «безпідставним страхом перед богами» (*timor inanis deorum*) (Cic., N.D. I, 117). Він використовує такі означення *superstitio*: баб'ячий (*anilis*), по-баб'ячому (*aniliter*) і зазначає, що вірити, ніби все походить від долі, може стара неосвічена баба (*anacula indocta*) (Cic., N.D. I, 55; II, 70; III, 92). Апулей вживає термін «баб'ячі вигадки» (*anilis fabulae*) (Apul., Apol. XXV, 5). Ще у II ст. до н. е. Полібій говорить про забобони та баб'ячу пристрасть до задурювання (*δεισιδαμονίας καὶ τερατείας γυναικῶδους*) (Polyb., XII, 24, 5). Ці зневажливі терміни Полібія, Апулея та Ціцерона, як і передані Оригіном означення Цельса (*γύναιον, γράῦς*) (Origen, C. Cels. IV, 36; 39), викликані тогочасною думкою, що жінки більш схильні до *superstitio*, ніж чоловіки. Саме жінки, як це підкреслює Плутарх, одягли на шию хворому Періклу амулет (*περίαπτον ὑπὸ τῶν γυναικῶν τῷ τραχίλῳ περιρρημένον*) (Plut., Per. XXXVIII, 2). Про це також говорить Страбон: «Адже усі вважають жінок причиною забобону» (*Ἀπαντες γὰρ τῆς δεισιδαμονίας ἀρχηγούς οἴονται τὰς γυναῖκας*) (Strabo VII, 3, 4). Ця думка не зазнала суттєвих змін і за доміную. У IV ст. н. е. Амміан Марцеллін вживає термін *anilis superstitio* (Amm. Marc. XXI, 16, 18).

Треба наголосити, що неточним є переклад латинського *superstitio* сучасними мовами як *superstition* (англ.), *Aberglaube* (нім.), *superstizione* (італ.), *superstición* (исп.), суеверие (рос.), забобон (укр.). Л. Янссен зауважує, що для нас забобон є чимсь нешкідливим, ми глузуємо з того, хто йому піддається, але це глузування пов'язане зі співчуттям. Натомість римляни сприймали це по іншому, зазначає Л. Янссен, і наводить негативні епітети Таціта і Светонія [5, р. 134].

Привабливо розглядати *superstitio* як щось цілком відмінне від релігії. Але провести чітку межу між релігією та *superstitio* не вдається. Недарма Ціцерон і Лукрецій ті самі речі позначають двома термінами: *superstitio* (Ціцерон) і *religio* (Лукрецій) [10, р. 8]. Мабуть, забобон взагалі не може існувати без релігії. Ціцерон застерігає: «Але неправильно... запереченням забобону, заперечується релігія» (*Nec vero... superstitione tollenda religio tollitur*) (Cic., Div. II, 148). Можна погодитися з твердженням Арнальдо Момільяно: «Було би передчасно говорити, що ми в даний час добре інформовані про різницю між *theosebeia* та *deisidaimonia* чи між *religio* і *superstitio*» [11, р. 5].

Існує також спокуса пояснити *superstitio* як протилежне благочестю (*religio, εὐσέβεια*) — для римлян праведне поклоніння богам (*deorum cultu pio continetur*) (Cic., N. D. I, 117). Однак це було б некоректне пояснення, бо радше атеїзм слід вважати протилежним благочестю. Водночас Авл Геллій вживає прикметник *superstitiosus*, говорячи про надмірне дотримання обрядів (Gell., NA, IV, 9, 2). Не дарма ще Платон говорив, що поміркована людина повинна приносити богам помірні жертви (Pl., Leg. 955E). Свого часу Пірр, глузуючи з локрідян, заявив, що надокучлива побожність — те саме, що й забобонний страх перед богами (*ἄκαίρων θεοσέβειαν εἶναι δεισιδαμονίαν*)

(App., Samn., XII, 1). Тобто, мова йде про можливість впасти у *superstitio*, надто ретельно виконуючи традиційні релігійні обряди. Іншими словами: загадай дурневі Богу молитися, він і лоба розіб'є. Ілюстрацією цієї української приказки може бути побачена якомсь Діогеном Сінопським сцена: жінка, вклоняючись богам, вульгарно розляглася перед їх статуями (*θεασάμενός ποτε γυναίκα ἀσχημονέστερον τοῖς θεοῖς προσπίπτουσαν*) (Diog. Laert. VI, 37). У цьому контексті знову слід пригадати загальну тогочасну думку про схильність жінок до *superstitio*. Страбон стверджує, що саме жінки закликають своїх чоловіків ретельніше шанувати богів, влаштовувати свята і молитися. Він наводить слова Менандра: «Боги турбують нас, особливо одружених, бо ми мусимо завжди влаштовувати якесь свято» (*Ἐπιτροίβουσι δ' ἡμᾶς οἱ θεοὶ, μάλιστα τοὺς γήμαντας· ἀεὶ γὰρ τινα ἄγειν ἑορτὴν ἔστ' ἀνάγκη*) (Strabo VII, 3, 4).

Джон Шайд — один із кращих знавців римської релігії у сучасному антикознавстві, приймає концепцію Плутарха, висловлену у трактаті «Περὶ δεισιδαιμονίας». Він стверджує: забобонна людина думає, що боги лихі, заздрісні та тиранічні і відчуває до них страх. На думку французького історика, цей «малокерований страх» перед безсмертними приводить до всякого роду ексцесів, а саме до рабської поведінки, мета якої — повернути прихильність богів [12, с. 36]. Тоді як Сенека прирівнює *superstitio* до атеїзму (Sen., Ep. CXXIII, 16), Плутарх, засуджуючи і забобони, і атеїзм (*ἀθεότης*), стверджує, що справжня релігія, дослівно — благочестя (*εὐσέβεια*) — лежить між ними (Plut., Mor. 171 F). Забобони нічим не кращі за атеїзм. Плутарх доводить цю тезу на прикладі іудеїв (Plut., Mor. 169 C-D), зокрема вважає проявом забобонів святкування суботи і тлумачення сновидінь: якщо сновидіння є причиною твого страху (*ἀλλ' εἴτ' ἐνυπνὸν φάντασμα φοβῆ*), то заклич стару, що очищає за допомогою чарівного зілля (*τὴν περσιᾶκτριαν καλεῖ γραῦν*) (Plut., Mor. 166). Позиція Плутарха тут нічим не відрізняється від висловленої раніше позиції Цицерона, який уважає проявами *superstitio* віру у віщування, знамення і тлумачення сновидінь (Cic., Div. II, 72, 149–150; Nat. D. I, 55). За таким трактуванням, різні форми магії, як і астрологія, визнаються проявами *superstitio*. За твердженням Плінія Старшого, багато його сучасників, відправляючись у поїздку, тричі повторюють певну формулу, щоб забезпечити вдалу подорож (Plin., NH, XXVIII, 21). Пліній розповідає також про віру у магічні властивості зміїного яйця. Як учили друїди, воно могло забезпечити власникові перемогу у судовому засіданні (Plin., NH, XXIX, 12). Поруч із «невинними» речами, наприклад — забороною зводитись на ноги людині, що випадково впала у священній діброві (Tas., Ger. 39), друїди практикували і людські жертвоприношення. За свідченнями Таціта, вони використовували священні діброви (*luci*) для здійснення жажливих забобонних обрядів (*saeva superstitiones sacrum*), зрошуючи кров'ю полонених вівтарі богів (Tas., Ann. XIV, 30). Не дивно, що римляни вкрай негативно ставилися до друїдизму.

Уже в добу Республіки освічені римляни розпочали боротьбу із забобонами. Цицерон твердив: «Оскільки релігію потрібно поширювати... треба усе коріння забобону виривати» (*ut religio propaganda etiam est... sic superstitionis stirpes omnes eiciendae*) (Cic., Div. II, 149). Активна боротьба із *superstitio* розпочалася з часу правління імператора Тіберія, як про це пише Сенека в листі до Луцілія: «На початку принципату Тіберія Цезаря... виганяли чужоземні обряди» (*In primum Tiberii Caesaris principatum... Alienigena tum sacra movebantur*) (Sen., Ep. CVIII, 22). Про це твердять також Светоній і Таціт, вказуючи на заборону єгипетських та іудейських обрядів (Suet., Tib. 36; Tas., Ann. II, 85).

Причетність до *superstitio* могла закінчитися для римлянина сумно. У судовому переслідуванні Статілія Тавра основним звинуваченням був його зв'язок із магічною практикою. Не дочекавшись вироку сенату, Статілій Тавр наклав на себе руки (Tas., Ann. XII, 59). Схожою за суттю і наслідками була справа Мамерка Скавра (Tas., Ann. VI, 29). Таціт розповідає про звинувачену у прихильності до чужоземного марновірства (*superstitio externa*) Помпонію Грецину, якій загрожувала смертна кара (Tas., Ann. XIII, 32).

Імператор Клавдій говорив перед сенатом про значне поширення серед римлян чужоземних забобонів (Тас., *Ann.* XI, 15). Найбільш забобонними були нижчі верстви римського суспільства. Неосвічені, іноземці, лібертини, які складали значну частину римського населення, були байдужі до традиційних римських культів. За словами відомого дослідника римської релігії Уільяма Фаулера, «вони були схильні підпасти під вплив таких нових культів, як культ Ізиди, чи жити взагалі без богів, відмовляючись від *religio* на користь *superstitio*» [10, р. 85–86]. По суті, англійський історик повторює думку Гая Кассія, висловлену перед сенатом щодо *superstitio* рабів чужоземного походження: у них «протилежні нашим звичаї, чужоземні культу, або немає жодних» (*diversi ritus, externa sacra aut nulla sunt*) (Тас., *Ann.* XIV, 44). Згодом ці раби поповнювали ряди лібертинів. Солдати паннонських легіонів, під час заворушень по смерті Августа, розцінили зміну яскравості місяця як осуд богами їхньої поведінки. Рішучі кроки командування, вжиті доки натовп (*vulgus*) був ще під впливом забобону (*dum superstitio urgeat*), дали змогу придушити заколот (Тас., *Ann.* I, 28–30).

Забобони були притаманні представникам усіх верств римського суспільства. Навіть Гай Юлій Цезар, якого ніколи жоден забобон (*religio*) не змушував відмінити чи відкласти задумане (Suet., *Jul.* 59), сідаючи у колісницю, тричі промовляв певну формулу (Plin., *NH*, XXVIII, 21). Імператор Август довіряв пророчим снам та різним прикметам. Він був переконаний, що від блискавки може захистити шкіра тюленя (*vituli marini*) і носив (*circumferret*) її завжди із собою (Suet., *Aug.* 90–92). Тіберій використовував з цією ж метою лавровий вінок (Suet., *Tib.* 69). За словами Светонія, імператор Нерон зневажав релігію і врешті-решт почав ушановувати фігурку дівчини, яку він отримав від якогось плебея, вірячи, що вона порятує його від усіх підступів. Її він шанував понад усіх богів (*pro summo numine*), тричі на день здійснюючи їй жертвоприношення (Suet., *Nero* 56). Нерон особисто брав участь у влаштованих магами обрядах (Suet., *Nero* 34, 4). Веспасіан, як твердить Тацит, не був повністю позбавлений забобонів (*pes erat intactus tali superstitione*) і під їх впливом наважився розпочати боротьбу за імператорську владу (Тас., *Hist.* II, 78). Перебуваючи в Єгипті, він відвідав храм Серапіса та вдався до ворожби (*auspicium*), щоб дізнатися про свої перспективи. Він мав підстави вірити у прихильність цього єгипетського бога. Якось, коли він розглядав судові справи, до нього підійшли два простолюдини — сліпий та кульгавий. Вони просили зцілити їх, як їм вказав у сні Серапіс. Не вірячи в усіх, після довгих вмовлянь та перед великим натовпом Веспасіан здійснив ці зцілення (Suet., *Vesp.* VII, 2). Забобонними були й імператори II ст. Імператор Адріан надзвичайно цікавився і практикував різного роду ворожбу і чаклунство (Dio Cass. LXIX, 11, 3). Імператор Коммод не лише прихильно ставився до східних обрядів, але й осквернив присвячені Мітрі священнодійства справжнім людинобивством (*sacra Mithriaca homicidio vero polluit*) (НА, *Comm.* IX, 6). У період правління Коммода проти Септимія Севера були висунуті звинувачення у тому, що він запитував у халдеїв (*Chaldaeos consulisset*), чи буде він імператором. Майбутнього імператора виправдали, наклепника розіп'яли (НА, *Sev.* 4, 3), але ці звинувачення могли бути небезпідставні. Імператор Каракалла вірив у те, що маги можуть викликати померлих і дізнаватися від них про справи живих (Herodian IV, 12, 4). Натомість, характеризуючи Антоніна Пія, Марк Аврелій говорить, що він був «благочестивий, без забобонів» (*καὶ ὡς θεοσεβῆς χωρὶς δεῖσιδαιμονίας*) і Марк Аврелій це від нього перейняв (Marcus Aurelius, *Med.* I, 16, 3; VI, 30).

Проте, той же Марк Аврелій, у складній ситуації, здійснював чужоземні релігійні обряди (*peregrinos ritus impleverit*) (НА, *Marc.* XIII, 1). Цей імператор, один із найосвіченіших правителів Риму, вважав несумлінне виконання релігійного культу причиною епідемії чуми (НА, *Marc.* XXI, 6). Сам по собі цей факт, на думку римлян, не засвідчує схильність Марка Аврелія до *superstitio*. Імператор Август, за свідченням Светонія, з величезною повагою (*reverentissimus*) ставився до стародавніх і давно запроваджених іноземних обрядів (*peregrinarum caerimoniarum sicut veteres ac praesepatas*), решту —

зневажав (*ita ceteras contemptui habuit*) (Suet., Aug. 93). Римляни схвалювали повагу до традиції іншими народами, як це можна бачити на прикладі оцінки Валерієм Максимом массілійців: “*Inde Massilienses quoque ad hoc tempus usurpant disciplinae gravitatem, prisci moris observantia, caritate populi Romani praecipue conspicui*» (також массілійці, з точки зору ретельного дотримання зобов'язань, слідування звичаям предків, дивовижно нагадують римський народ) (Val. Max. II, 6, 7). Дисонує з цим ставлення римлян до іудаїзму. Ціцерон називає його «варварським забобоном» (*barbara superstitio*) і схвалює боротьбу з ним (Cic., Flac. 67). Тацит визнає, що звичаї іудеїв захищені своєю давністю (*antiquitate defenduntur*), але вважає їх безглуздими та нищими (*Iudaeorum mos absurdus sordidusque*) (Tac., Hist. V, 5).

Отже, далеко не усі чужоземні обряди сприймалися у Римі негативно. Однак, у добу Імперії, під *superstitio* у першу чергу розуміли чужоземні вірування, зокрема — релігії східного походження. Жерцями більшості з них були маги (гр. μάγος, давньо-перськ. *makuš*). Вони були професійними мудрецькими Перської імперії, чия компетенція не обмежувалася релігійною сферою. Терміни «маг», «мідієць», «перс», «вавилонянин», «халдей», «сирієць» у греко-римських текстах вживаються як взаємозамінні. Коли перси вперше зіштовхнулися з греками, у складі їхньої імперії уже були Мідія та Вавилон. Халдеї — це група родів у Вавилоні. Греки почали асоціювати їх із астрономією та астрологією, а частково і з магією взагалі. Інші представники Сходу були додані до цієї групи пізніше [13, р. 33]. Римляни вважали, що іноземні вірування можуть бути причиною заколотів, як про це говорить Тацит щодо Єгипту (Tac., Hist., I, 11). Діон Кассій вкладає в уста Мецената застереження про небезпеку магів, що підбурюють натовп до переворотів (*νεοχμοῦν ἐπαιφουσι*) (Dio Cass. LII, 36, 3).

Ми уже згадували про зіцнення Веспасіаном двох хворих та про віру Веспасіана у єгипетську ворожбу. Взагалі римляни сприймали Єгипет як землю переповнену знаннями магії та ворожби. Сьогодні є очевидним, що астрономія та астрологія беруть початок у Месопотамії, де була тривала традиція спостереження за розташуванням небесних тіл та фіксації рідкісних явищ, зокрема, затемнення. Однак халдеїв, а саме під цим ім'ям, як уже наголошувалось, астрономів-жерців Вавилонії знали у греко-римському світі, не вважали єдиними творцями мистецтва астрології у римський період: вони поділяли цю честь із єгипетськими жерцями. Знахідки у Єгипті римського часу підтверджують наявність мистецтва складання гороскопів у Римському Єгипті. Найдавніший із знайдених гороскопів, датований 37 р. до н. е., написаний демотикою (скорочений, яким користувалися у цей період майже винятково лише єгипетські жерці). Грекомовні гороскопи відомі від 9 р. до н. е. [14, р. 140–141].

Зацікавленість астрологією зростає у період раннього принципату [15, р. 229]. Хоча, як справедливо зазначила Тамсін Бартон, важко докладно оцінити роль придворних астрологів [16, р. 49], щодо їхнього впливу на окремі справи ми маємо переконливі свідчення. Тіберій вигнав із Рима астрологів (*mathematicos*), а сам займався астрологією і дослухався до порад професійних астрологів (Suet., Tib. 36). Серед наближених Нерона був астролог Балбілл (*Balbillus*), якого ототожнюють із префектом Єгипту Тіберієм Клавдієм Балбіллом [17, р. 349]. Він консулював імператора, наляканого тим, що кілька ночей у небі стояла комета (*stella crinita*). Це вважалось несприятливим знаменням для правителів. Астролог порадив Нерону відвернути лихо від себе стратою когось із вельмож (Suet., Nero 36).

До пророцтв астролога дослухався Отон, якому було передбачено, що він переживе Нерона та стане імператором (Suet., Otho 4; Tac., Hist. I, 22). Імператор Тіт особисто тлумачив гороскопи (Suet., Tit. 9, 2). Веспасіан, прийшовши до влади, вигнав астрологів з Рима, хоч особисто консулювався з кращими з них; щоб продемонструвати прихильність до уже згаданого нами астролога Балбілла (у Діона Кассія — Βαλβίλλος), він дозволив жителям Ефеса, що у Малій Азії, відсвяткувати якісь священні ігри — привілей, якого не давав жодному іншому місту (Dio Cass. LXV, 9).

Римляни, як і греки, вірили у пророцтва оракулів, зокрема Аполлона Дельфійського. Коли боротьбу за владу вели Септімій Север, Песценній Нігер і Клодій Альбін, жрець (vates) храму Аполлона віршем відповів на питання — кому краще з них управляти державою: найкращий — смуглий, добрий — африканець, найгірший — білий (Optimus est Fuscus, bonus Afer, pessimus Albus). На пряме запитання: хто заволодіє державою (qui esset obtenturus rem publicam) була дана чітка відповідь: проллється кров білого і чорного, владу над світом отримає уродженець пунійського міста (Fundetur sanguis Albi Nigrique animantis, imperium mundi Poena reget urbe profectus) (НА, Pesc. Nig. VIII, 1–2)¹, тобто Септімій Север, уродженець Карфагена. Імператор Каракалла постійно консультувався з оракулами, магами та астрологами (ἀστρονόμους). Він уважав, що у його особі відбулася реінкарнація Олександра Македонського (Herodian IV, 8; 12).

Популярною у Римі була також магія. Тертуліан, у написаній на рубежі II—III ст. н. е. праці «Про поклоніння ідолам» (De idololatria), говорить про спорідненість магії та астрології: «Ми знаємо, що магія та астрологія між собою пов'язані» (Scimus magiae et astrologiae inter se societatem) (Tert., De Idol. IX). Базовими принципами магії є два: перший — схоже викликає схоже, другий — речі, які колись контактували між собою, продовжують взаємодіяти на відстані після того, як фізичний контакт між ними перервався [18, р. 11]. Як зазначає Пліній Старший, римляни писали на стінах певні заклинання (deprecationes), щоб відвернути пожежі (Plin., NH, XXVIII (IV) 20). Вони вірили у силу прокляття помираючої людини. Вергілій вважає, що жахливе передсмертне прокляття Дідони було причиною ворожості римлян та карфагенян (Verg., Aen. IV, 622–629). Фігури чарівників відіграють важливу роль у Горация (у його Еподах та Сатирах), у трьох римських поетів-елегістів — Тібулла, Проперція і Овідія, у Сатириконі Петронія та епіграмах Марціала [19, р. 169]. У посланні до Флора Гораций з іронією запитує: «Чи смієшся ти зі сновидінь, жахів магичних, див, пророциць, духів покійних нічних і чудес фессалійських» (Somnia, terrores magicos, miracula, sagas, nocturnos lemures portentaque Thessalarides) (Hor., Epist. II, 2, 208–209)? Римляни були переконані, що коли люди, омиваючи стопи, тричі водою доторкнуться очей, вони ніколи не хворітимуть на офтальмію чи будь-яку іншу хворобу очей (Plin., NH, XXVIII (X) 44). Чудотворці запевняли, що «без вогню може ладан танути» (flamma sine, tura liquescere) (Hor., Sat. I, 5, 99), матері вірили, що, окрім молитви до Юпітера, вилікувати дитину можна також магичними занурюваннями у Тібр (Hor., Sat. II, 3, 288–292). Вірили, що чарівниця може вилікувати дитину, з якої відьма-вампір (strix) висмоктала кров, а білий шпичок (alba spina) допомагає відвернути усілякі біди (Ov., Fast. VI, 129–168). Відьми посеред ночі рушали на місця поховань збирати отруйні трави (herbas nocentis) та кістки (ossa) померлих (Hor., Sat. I, 8, 22).

Поширеною була любовна магія [13, р. 115–119]. Обряд любовної магії, описаний Вергілієм у восьмій еклозі, передбачає словесні формули, маніпуляції із потрібною різнокольоровою ниткою, одягом об'єкту церемонії etc. (Verg., Ecl. VIII, 64–106). Для приготування любовного напою зрізали серпом трави (rabula falce metit) (Ov., Her. VI, 84). Але компонентів рослинного походження було недостатньо. Як розповідає Гораций, відьми вбивали хлопчиків, щоб отримати інгредієнти для чарівного зілля (Hor., Epod. V). Датована часом правління імператора Тіберія епітафія засвідчує, що у могилі лежить чотирирічний хлопчик, який потрапив до рук відьми (eripuit me saga manus) (ILS 8522). Петроній вкладає в уста Трімалхіона розповідь про викрадення відьмами тіла померлого хлопчика і як резюме — твердження: відьми існують (sunt nocturnae) (Petron., Sat. 63). За словами Плутарха, жінки, які вдаються до любовного зілля та чарування, щоб забезпечити любов чоловіка, стануть дружинами обмежених дурнів-виродків. Історик пояснює: рибальство за допомогою отрути (φαρμάκων) —

¹ Ми навели латинський переклад, але, звичайно, вірш звучав грецькою мовою, про що говорить Елій Спартіан.

це швидкий спосіб упіймати рибу, але він робить цю рибу непридатною для споживання (ἄβρωτον δὲ ποιεῖ καὶ φαῦλον) (Plut., Mor. 139 A). Як стверджує Светоній, римляни уважали, що любовне зілля, яке дала імператору Калігулі його дружина Цезонія, повинно було викликати у нього кохання, але спричинило божевілля (Creditor potionatus a Caesonia uxore amatorio quidem medicamento, sed quod in furorem verterit) (Suet., Calig. 50, 2). Про любовне зілля (φάρμακον) як причину божевілля Калігулі говорить Йосиф Флавій (Joseph., AJ, XIX, 2 (193), 4). Ювенал натякає, що Цезонія використала для приготування любовного зілля hippomanes (м'ясистий нарост на лобі новонародженого лоша): cui totam tremuli frontem Caesonia pulli infudit (Juv. VI, 616–617).

Зазвичай ритуал чорної магії передбачав викопування (руками) улоговини (у Го-рація: розгрібання нігтями землі — *scalpere terram*) і жертвоприношення в неї чорного ягняти, використання вовняних та воскових зображень (*effigiem, cereas imagines*), вовчої бороди (*lupi barbam*), зміїного зуба (Hor., Sat. I, 8; Verg., Ep. XVII, 76), дев'ятиденного праху померлих (*novendiales pulveres*) (Verg., Ep. XVII, 48). На воскових фігурках писали ім'я жертви і проколювали голкою ділянку печінки, як про це говорить Овідій (*medium tenuis in iecur egit acus*) (Ov., Am. III, 7, 30). Щоб «підвищити ефективність» своїх дій, прихильники чорної магії використовували і зміїну отруту (Hor., Od. III, 10, 18; Sat. II, 8, 95).

Магію практикували в основному люди непевного походження та з низьким соціальним статусом, хоча до виконання магичних обрядів могли долучатись і римські громадяни [19, р. 201]. Були усталені магичні формули та обряди, які забезпечували бажаний результат. Датовані III ст. н. е. папіруси наводять заклинання і детальні інструкції щодо форми виконання магичного обряду [20, р. 110–114]. У Вергілія читаємо: холодна змія на луках промовлянням заклинань розривається (*frigidus in pratis cantando rumpitur anguis*) (Verg., Ecl. VIII, 71).

З магичними обрядами пов'язані Lemuria — свято на честь небіжчиків, яке справляли 9 травня. Римляни уявляли, що духи померлих є добрі (*lares* — духи хоронителі) та лихі (*larvae*). Лихі духи могли завдати людині великих клопотів: переслідувати її та навіть заволодіти її тілом. Щоб запобігти цьому глава сімейства повинен був посеред ночі здійснити магичний обряд, що передбачав певні магичні жести та словесні формули. За словами Овідія, обряд вшанування померлих здійснювався з давніх-давен і зберігся до цього часу (*qui partem prisca nunc quoque moris habet*) (поч. I ст. н. е.) (Ov., Fast. V, 428). З написів відомо, що його здійснення передбачало використання троянд (*rosas*) та їжі (*escas*) [21, с. 250, № 196–198]. Окремі особи заповідали своє майно за умови, що спадкоємці доглядатимуть їхні могили, як про це говорить напис із Македонії: щоб вищезазначені ніколи не вийшли із сім'ї, але із прибутків харчувались та турбувались про надгробки його і його батьків (*ne unquam/[d]e familia exeant sed ut ex reditu eorum ii qui s(upra) s(cripti) s(unt) monument[um]/[e]iu[s] et parentium eius colant at ipsi alantur*) (CIL III, 656). Схожі мотиви були у заповідача з Галлії, що заповів 200 денаріїв, щоб з відсотків на них щорічно поминали його жертвоприношенням (*eis testamento suo/[(denarios) CC ut ex usur(a) eor(um)/omnibus annis sacri/ficio ei parentetur*) [21, с. 249, № 194].

Римські поети поруч із німфами та сатирами часто згадують Фавнів, мешканців лісових дібров, що блукають вночі і турбують сон людей. Захистом від них уважалося коріння лісових рослин, які треба було викопувати лише уночі [22, с. 46].

У римському суспільстві зберігались пов'язані з релігією табу. Авл Геллій наводить довгий перелік заборон, яких повинен був дотримуватися фламін Юпітера. Зокрема, йому заборонялося їздити верхи, доторкатися до кози, сирого м'яса, плюща, бобу, дріжджового тіста, померлого, бути під відкритим небом без шапки, натиратися під відкритим небом олією (ἐν ὑπαίθερῳ μὴ ἀλείφεσθαι), записягатися etc. (Gell., NA, X, 15; Plut., Mor. 274 C; 275 D). Ознакою *superstitio* було вегетаріанство. Як розповідає Діоген Лаертський, кінік Кратер був забобонним (δεισιδαιμονέστερος) і, якось, мимовільно

скуштував у заїжджому дворі м'ясо (κρεάτων). Дізнавшись про це, він занедужав (Diog. Laert. II, 132). Римляни вважали, що чхання зліва — погана прикмета, справа — добра (Diog. Laert. VI, 48), непарні (περιττός) числа досконаліші і кращі за парні («непарному числу радіє божество» — numero deus impare gaudet (Verg., Ecl. VIII, 75)), в деякі дні не варто вирушати у дорогу, птах, що летить зліва, провіщає успіх, місяць травень (Μάϊος) несприятливий для укладання шлюбу, благочестивим слід утримуватись від бобових (ὀσπρίων) (Plut., Mor. 264; 269 E—270 D; 282 D—F; 285; 286 E) і не бути вегетаріанцями (inter argumenta superstitionis ponebatur quorundam animalium abstinentia) (Sen., Ep. CVIII, 22)! Ці табу принципово не відрізняються від заборони іудеям (щодо забобонності яких іронізує Плутарх) готувати рибу без луски (Plin. NH, XXXI (44) 95).

Усе вищенаведене підтверджує тезу про забобонність римського суспільства. Водночас, римські автори I—II ст. н. е. найчастіше вживають термін *superstitio* у контексті, пов'язаному із чужоземними віруваннями (е. г. — у Плінія Молодшого: *peregrinae superstitiones* (Plin., Pan. 49)). Тит Лівій говорить про *superstitio* самнітів (Liv. X, 39, 2), Плутарх — іудеїв etc. Одним із чужоземних вірувань, що стрімко поширювалось на теренах Римської Імперії у III—II ст. н. е., було християнство. Автори того часу наділяють його негативними епітетами. Светоній дає християнству таку характеристику: новий та злочинний забобон (*superstitio nova ac malefica*) (Suet., Nero 16, 2); Пліній Молодший — непомірний та збочений забобон (*superstitio prava et immodica*) (Plin., Ep. X, 96, 7–8). Тацит твердить, що своїми «паскудствами» (*flagitia*) християни викликали загальну ненависть. Вживаються терміни «згубний забобон» (*exitiabilis superstitio*), «ненависть до роду людського» (*odio humani generis convicti*) (Tac., Ann. XV, 44). Светоній використав прикметник *maleficus*. Існує також іменник *maleficus* (лиходій, чарівник). Обидва ці слова пов'язані із магією. Беручи до уваги звинувачення Цельсом Ісуса Христа у чаклунстві (γοητεία) (Origen, C. Cels. I, 6), можемо стверджувати, що християнство сприймалось оточенням як пов'язана з магією секта.

Агнес Нагі слушно твердить, що християнство, як і вакханалії¹, було чимсь більшим, ніж просто *superstitio*. Вона вказує на можливість перетворення нової релігійної общини на *coniuratio*, що стає небезпечною для античного суспільства, з якого вона вийшла. На основі свідчень Таціта, Светонія і Цельса, а також описів переслідувань християн у Лугдуні та Вієнні, Агнес Нагі робить обґрунтований висновок, що в очах більшості римлян християнство було реальною загрозою для існування традиційного суспільства і як таке заслуговувало покарання — знищення [23]. Дейл Мартін обґрунтовано стверджує, що римська *superstitio* відрізняється певною мірою від грецької *δεισιδαιμονία* наголосом на політичній загрозі для Римської держави і народу. Ця різниця, на думку дослідника, дає ключ до розуміння сприйняття римлянином християнства як *superstitio* [1, p. 126].

Справді, християнин душею і тілом належав Христу, а не імператору. Християнин цінував приналежність до християнства, а не до традиційного античного суспільства. Він був перш за все християнином, а не римським громадянином. Чи це не є заперечення цінностей традиційного античного суспільства? І що надзвичайно важливо, ідеї християнства шораз енергійніше пронизували римське суспільство як по горизонталі, так і по вертикалі. Чи це не є загроза існуванню традиційного античного суспільства? Чи міг Пліній Молодший не реагувати на поширення християнства у керованій ним провінції? Чи могли імператори не зважати на загрозу традиційній римській релігії, яка була для них наріжним каменем влади? Чи могли вони допустити, щоб замість

¹ Щодо вакханалій див.: Liv. XXXIX, 15–16.

культу імператора поширювалося поклоніння Христу? Чи могло, зрештою, саме римське суспільство не реагувати на поширення цієї *superstitio*, що заперечує традиційні цінності та звичний спосіб життя? Тацит не поділяє жорстокості Нерона, але не сумнівається, що християни заслуговують виняткового (*novissimus*) покарання (Тас., *Ann.* XV, 44). Отже репресії проти християн були неминучими.

Повертаючись до сформульованої Плутархом концепції розуміння *superstitio*, наголосимо один важливий момент. Чи не основною ознакою *δεισιδαιμονία* Плутарх називає страх (*φόβος*). Діоген Лаертський розрізняє страх і заботони: «*φόβου ἢ δεισιδαιμονίας*» (*Diog. Laert.* IX, 45). Юлій Поллукс, грецький автор II ст. н. е., говорячи про побожність і безбожність (*Περὶ εὐσεβοῦς καὶ ἀσεβοῦς*), стверджує, що заботонним є той, хто шанує богів через страх перед ними, а не через набожність (*Ὁ δὲ ὑπερτιμῶν, δεισιδαίμων, καὶ δεισίθεος· κωμικὸν γὰρ, ὁ βλεπιδάμων*) (*Pollux, Onomast.* I, 21). Таку ж думку висловлює і Лукіан: людина, яка лякається всякого шуму (*ψοφοδεής*), наповнена різними заботонами (*ποικίλης τῆς δεισιδαιμονίας ἐμπιπλάντα*) (*Lucian, Philops.* 37). При цьому страх заботонної людини, на думку Плутарха, — це найгірший вид страху: «той, що боїться богів — боїться всього» (*Ὁ δὲ θεοῦς δεδιώς πάντα δέδιε*) (*Plut., Mor.* 165 D).

Врахування страху як характерної риси *superstitio* сприяє повнішому розумінню ставлення римлян до іудаїзму і християнства. Очевидно, іудеї боялися свого Бога (*Exod.* 4, 24; *Deuteronom.* 29, 26). Бог іудеїв «не залишає нічого без кари», «карає провину батьківську на дітях і внуках до третього й четвертого покоління» (*Exod.* 34, 7). Той самий страх перед Богом бачимо у Євангелії від Матея: «Не бійтеся тих, що вбивають тіло, душі ж убити не можуть; а бійтеся радше того, хто може погубити душу і тіло у пеклі» (*ψυχὴν καὶ σῶμα ἀπολέσαι ἐν γέεννῃ*) (*Matt.* 10, 28). Ще стародавні єгиптяни вірили у посмертний суд, на якому доведеться відповідати за прижиттєві вчинки. Цю ж думку обстоює християнство: «І як призначено людям раз умерти, потім же суд (*κρίσις*)» (*Heb.* 9, 27), на якому грішники отримають належне покарання (*Origen, C. Cels.* I, 7). І цей страх перед посмертним судом багатьма сприймався як страх християнина перед Богом. У посланні до євреїв сказано: «Господь судитиме народ свій» (*Κρίνει Κύριος τὸν λαὸν αὐτοῦ*), «Страшно впасти в руки Бога живого!» (*φοβερὸν τὸ ἐμπεισεῖν εἰς χεῖρας θεοῦ ζῶντος*), а також (услід за Второзаконням (4, 24)): «Бо Бог наш — вогонь, що пожирає» (*καὶ γὰρ ὁ θεὸς ἡμῶν πῦρ καταναλίσκων*) (*Heb.* 10, 30–31; 12, 29). Сучасні інтерпретатори твердять, що мова йде про страх рятівний для тих, хто і в новій благодаті не перестають його потребувати [24, с. 489. прим. 29]. Свого часу видатний румунський мислитель Мірча Еліаде писав про розуміння Рудольфом Отто значення «живого Бога» для віруючої людини: «Це не Бог філософів, Бог Еразма; він — не ідея, абстрактне поняття, проста моральна алегорія. Він — страшна сила, яка проявляється в своєму гніві» [25, с. 7]. Для римлянина доби принципату, як іудея, так і християнин — обидва боялися свого Бога. І це було вагомим аргументом щоб розглядати їхні релігійні переконання як *superstitio*.

Отже, у кожному конкретному випадку суть явищ, щодо яких вживали терміни *superstitio* і *δεισιδαιμονία*, могла бути різною: від пересічного, нешкідливого для держави заботону до небезпечного для суспільного спокою релігійного руху. Зміст цих термінів протягом століть змінювався. У добу принципату римляни розуміють їх здебільшого як «викривлену» релігію і вживають їх в основному щодо чужоземних вірувань, переважно східного походження і, особливо, іудаїзму та християнства, як ми це бачимо у Плінія Молодшого, Таціта, Светонія і Плутарха.

Ключові слова: римське суспільство, принципат, заботон, заботонний, викривлена релігія.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Martin D. B.* Inventing superstition: from the Hippocratics to the Christians. — Cambridge; L., 2004.
2. *Harmening D.* Superstitio: überlieferungs- und theoriegeschichtliche Untersuchungen zur kirchlich-theologischen Aberglaubensliteratur des Mittelalters. — B., 1979.
3. *Bowden H.* Before Superstition and After: Theophrastus and Plutarch on Deisidaimonia //The Religion of Fools. — Oxford, 2008. — Vol. 3.
4. *Gordon R.* Superstitio, Superstition and Religious Repression in the Late Roman Republic and Principate (100 BCE–300 CE)//The Religion of Fools. — Oxford, 2008. — Vol. 3.
5. *Janssen L. F.* “Superstitio” and the persecution of the Christians//Vigiliae Christianae. — 1979. — No 2. — Vol. 33.
6. *Nagy A. Agnes.* Superstitio et Coniuratio//Numen. — 2002. — No 2. — Vol. 49.
7. *Riess E.* On Ancient Superstition//Transactions of the American Philological Association. — 1895. — Vol. 26.
8. *Salzman M. R.* “Superstitio” in the “Codex Theodosianus” and the Persecution of Pagans//Vigiliae Christianae. — 1987. — No. 2. — Vol. 41.
9. *Nilsson M. P.* Greek folk religion. — Philadelphia, 1972.
10. *Fowler W. W.* Roman ideas of deity in the last century before the Christian era. — L., 1914.
11. *Momigliano A.* Popular religious beliefs and the late Roman historians//Popular belief and practice: papers read at the ninth summer meeting and the tenth winter meeting of the Ecclesiastical History Society. — Cambridge, 1972.
12. *Шаїд Д.* Религія римлян/Пер. с фр. — М., 2006.
13. *Ogden D.* Magic, witchcraft, and ghosts in the Greek and Roman worlds: a sourcebook. — Oxford, 2002.
14. *Dieleman J.* Stars and the Egyptian Priesthood in the Graeco-Roman Period//Prayer, magic, and the stars in the ancient and late antique world. — University Park: Pennsylvania State University Press, 2003.
15. *Habinek T.* Probing the entrails of the universe: astrology as bodily knowledge in Manilius’ *Astronomica*//Ordering knowledge in the Roman Empire. — Cambridge; N.-Y., 2007.
16. *Barton T.* Ancient astrology. — L., 1994.
17. *Prosopographia imperii Romani: saec. 1. 2. 3*/Ed. Edmund Groag et Arthur Stein. — Berolini; Lipsiae, 1933. — Pars I.
18. *Frazer J. G.* The golden bough: a study in magic and religion/[abridged ed.]. — N.-Y., 1925. — Vol. I.
19. *Dickie M. W.* Magic and magicians in the Greco-Roman world. — L.; N.-Y., 2001.
20. *Milligan G.* Selections from the Greek papyri. — Cambridge, 1910.
21. *Штаерман Е. М.* Избранные латинские надписи по социально-экономической истории ранней Римской империи (Продолжение)//ВДИ. — 1955. — № 3.
22. *Немировский А. И.* Идеология и культура раннего Рима. — Воронеж, 1964.
23. *Nagy A. Agnes.* Superstitio et Coniuratio//Numen. — 2002. — No 2. — Vol. 49.
24. *Толковая Библия.* — Петербургъ: приложение къ журналу «Странникъ», 1913. — Т. 11.
25. *Еліаде М.* Священне і мирське; Міфи, сновидіння і містерії; Мефістофель і андрогін; Окультизм, ворожбитство та культурні уподобання/Пер. з нім., фр., англ. — К., 2001.

Резюме

Петречко О. М. Римское общество и superstitio эпохи принципата

В статье рассматривается содержание термина *superstitio* в эпоху принципата. Впасть в *superstitio* можно было вследствие чрезмерного соблюдения обрядов. Признаком *superstitio* было вегетарианство. Разные формы магии, как и астрология, также были проявлениями *superstitio*.

Установлено, что римское общество было суеверным. Суеверия были свойственны всем его слоям. Едва ли не основным признаком *δεισιδαιμονία* Плутарх называет страх. Принимая во внимание страх, как характерную черту *superstitio*, мы можем более полно понять отношение римлян к иудаизму и христианству. Содержание терминов *superstitio* и *δεισιδαιμονία* изменялось. Но в эпоху принципата римляне понимают их в основном как «извращенную» религию и употребляют их в отношении к чужеземным верованиям, преимущественно восточного происхождения, особенно к иудаизму и христианству.

Ключевые слова: римское общество, принципат, суеверие, суеверный, извращенная религия.

Summary

O. Petrechko. Roman Society and Superstitio Under the Principate

This article considers the development and importance of *superstitio* under the Principate. Strict adherence to forms of worship might have fallen into *superstitio*. Vegetarianism was a sign of *superstitio*. Additionally, various forms of magic as well as astrology were manifestation of *superstitio*.

Indeed, it has been well-established that the Roman society was superstitious. *Superstitiones* were common for all strata of the Roman society. Plutarch nominates fear as almost basic sign of *δεισιδαιμονία*. Whereas the fear as a characteristic of *superstitio*, we can fuller understand Romans' treatment of Judaism and Christianity. The meaning of *superstitio* and *δεισιδαιμονία* had been evolving over time. But under the Principate, the Romans regarded them generally as perverted religion and applied them *in re* alien religious beliefs, par excellence easterlies, especially against Judaism and Christianity.

Key words: Roman society, Principate, superstition, superstitious, perverted religion.

